

УДК 801.81
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-317-9

ТОЛУБАЕВА Ч.Д.
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, Каракол ш.
ТОЛУБАЕВА Ч.Д.
Иссык-Кульский государственный университет имени К. Тыныстанова, г. Каракол
TOLUBAIEVA CH.D.
Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov, Karakol

ORCID: 0009-0004-2096-9377

**КАНЫКЕЙДИН ОБРАЗЫ АРКЫЛУУ АДЕПТҮҮЛҮККӨ
ЖАНА ПАТРИОТТУУЛУККА ТАРБИЯЛОО**

ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЗМУ И НРАВСТВЕННОСТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
ОБРАЗА КАНЫКЕЯ

THE IMAGE OF KANYKEY BAR RAISING PATRIOTISM AND MORALITY

Кыскача мүнөздөмө: Макалада “Манас” эпосундагы башкы каармандын бири – Каныкейдин образы ар тараптуу каралат. Каныкейдин Манас баатырдын кыргыз эли үчүн жасаган ар бир кадамынын кеңешчиси, сынчысы, туура жолго сала турган өмүрлүк жары катары кылган ак кызматы, кыргыз элинин ынтымагы, эркиндиги үчүн жасаган иш аракеттери тексттик үзүндүлөр менен талдоого алынат. Муну менен катар Каныкейдин жеке өзүнө тийиштүү адамдык сапаттары, адамгерчиликтин үлгүсү катары белгиленет.

Аннотация: В статье образ Каныкей, одной из главных героев эпоса «Манас», рассматривается многоаспектно. Каныкей выступает как советчица, критик и верная спутница Манаса-батыра. Она оказывает влияние на каждое его действие во имя благополучия кыргызского народа. Её роль в укреплении единства и свободы народа анализируется через текстовые фрагменты. Подчеркиваются личные качества Каныкей как образец человечности.

Abstract: The article examines the multifaceted image of Kanykey, one of the main characters in the epic “Manas.” Kanykey serves as an advisor, critic, and faithful companion to Manas the hero, influencing every action she takes for the sake of the Kyrgyz people. Her role in strengthening the unity and freedom of the people is analyzed through textual excerpts. The personal qualities of Kanykey are also highlighted as an example of humanity.

Негизги сөздөр: эпос; образ; акылмандуулук; тарбия; кыргыз эли; кеңешчи; ынтымак; мекенчилдик.

Ключевые слова: эпос; образ; мудрость; воспитание; кыргызский народ; советчица; единство; патриотизм.

Keywords: epic; image; wisdom; education; Kyrgyz people; advisor; unity; patriotism.

Каныкей – калк кадырлап, журт сыйлаган сулуулук менен акылмандыкты айкалыштырган, мээрмандык менен берилгендикти чагылдырган улуу каарман. Каныкей – “Манас” үчилтигинде улуу жолдорду басып өткөн, Мекендин тынчтыгы үчүн башын канжыгага байлаган, Манас жана анын тукуму үчүн от менен сууну кечип курман болуудан коркпогон, аялзаттын акылмандыгын жана чыдамкайлыгын чагылдырган бийик образ. Каныкей баскан ар бир кадамы, жасаган иши менен “калк энесине” айланган каарман. Анын каармандыгы Манас менен баш кошкон күндөн бери эл арасында айтылып, кыргыздын

кыздарын адептүүлүккө, узчулукка, билимге чакырып келет.

Эпосто Каныкей жөнүндө Манаска Бакай билдирет. Манастын Каныкейге чейин олжого түшкөн аялдары болгон. Акылай менен Карабөрк -Манаска ылайык келген жарлар. Алардын сулуулугуна эч ким тең келе албайт. Бирок Манастай баатырдын жары болуш үчүн сулуулук эле эмес, ички рухий дүйнөсү бай, колунан бардык аялга тийиштүү чеберчилик келген, китепте окуган билимин турмушта колдоно алган, ордого келген ар бир адамга мамиле күтө билген мыкты зайып туура келген. Андыктан Манастын Каныкейге

чейинки аялдарынын сулуулугунан башка адамдык адемгерчилик сапаты билинбеген аялдар болгон. Алардын ушундай сапатын байкаган Бакай Манаска ылайык деп Букар элинин ханы Темиркандын кенже кызы Каныкейди туура көргөн.

“Он эки кыздын кенжеси,
Кудайдын сүйгөн мөндөсү,
Карасурдун сулуусу,
Бусурмандын нурдуусу,
Узун чачтын ыктуусу,
Ургачынын мыктуусу,
Кең көйнөктүн тазасы,
Ургаачынын баашасы
Беризаада бейбактын
Берендиги белгилүү,
Ургаачы башын эр кылып,
Кайгуулга чыккан канаты,
Кыз кезинде бейтаалай
Кылым чайкап, журт бузган
Каныкейдин адаты.
Он эки кыздын кенжеси
Төбө чачын өргөнү
Төрт миң катар уулдан да
Муну жакшы көргөнү
Айтып турган адамга
Сүйлөсө сөзү зар эле,
Алты айчылык азапты
Азыр айтып берүүчү,
Оң ийнинде ал кыздын
Жылаңач бала бар эле” [3, 498-б.].

Темиркандын он эки кызы он эки хандын жары болгон. Кенжеси Каныкейге С.Каралаевдин вариантында Бакай жуучу болуп барып, атасынын макулдугун алат. Манаска чейин Каныкейдин колун сурап көп киши жуучу түшөт. Бирок Темиркан кызынын эркине коёт. Каныкей келген жуучуларга макул болгон эмес. Анткени дилинде ал Манасты күтүп, анын мусулман элдеринин баскынчылырынан кутултуп жаткан эрдиктерин угуп, өзүнө тең көрүп, аны жактырып жүргөн. Манастан башка эркекти өзүнө ылайык көргөн эмес. Натыйжада, Манас менен Каныкей бирин бири толуктаган, байлыгы, мансабы жагынан бир бирине төп келген. Каныкейдин Манастыкынан кем эмес баатырдык жагы болгон. Кыз болсо да колуна кылыч кармап, элине катылгандын катыгын берген. Каныкей Букар элин чаап алам деп келген далай эрлердин башын кыя чапкан. Айтылуу нойгут элинин кулуну, Акбалтанын Чубагы Букар элин басып алам деп келип, Каныкей менен жекеме жеке чыгып сайышка түшөт. Ошондо Чубак баатыр болсо да, Каныкейден жеңилип калып, араң качып

кутулат. Каныкей Манасты жактырып күйөөлөп келгенде макулдугун берет. Анын дагы бир касиети – алты ай мурун боло турган окуяларды биле турган олуялыгы болгон Эпосто анын оң ийнинде периштеси бар деп айтылат. Каныкейдин дагы бир мыкты сапаттары саймачылыкка, үйдү дыкаттык менен кооздоого шыгы болгон, дасторконго түркүн түстүү даамдуу аштарды жасай билген. Ал эле эмес, Каныкей көп окуп, көп изденген билимдүү, адептүү ургаачы болгондугу баяндалат. Манас Кумайыкты таап алганда Бакайдын сунушу менен таза зайып бакса, алгыр ит болуп чыгат деп, Каныкейге багуу милдетин жүктөйт. Кумайыкты таштаганына алты ай болгондон кийин аны көрүүгө келгенде, иттин жойлоор кези болуп, мойнундагы каргысын жара тиштеп, куйругун күлгө чаап, күйүп калат. Так ошол учурда Манас күйөөлөп түшүп калат. Ал Кумайыктын күйгөн куйругун көрүп, ишенип таштаса күйүп күчүк кылыптырсың деп Каныкейдин кабыргаларын сындыра тээп салат. Аял кылып ала элек жатып, Каныкейге ачуусу келген Манаска каяша бир сөз айтпайт. Бул Каныкейдин адептүүлүгү эле эмес, эстүүлүгүн көрсөткөн. Каныкей колуна кылыч кармаса, Манас менен беттешсе, далай согуштук аракеттерди көрсөтмөк. Бирок ал Манаска каршы чыкпайт. Намыстанып ала элек жатып, кол көтөрөт деп арданбайт. Анткени куру намыстан улам согуш чыгып, Манастын каарынан Букар эли жабыркап бөөдө курмандык болуусунан коргойт. Каныкей Кумайыкты багып жатканда эле сары санаага батып, далай уйкусуз түндөрдү өткөрөт.

“Өлүп калса Кумайык
Түпкө чогуу жетеби,
Алакандай Букарды
Такыр чаап кетеби?
Кумайыкты шылтоолоп,
Жазаны башка салабы?
Букардын каны атама
Кызыкты чогуу салабы” [3, 547-б.].

Байтал бээни сойдуртуп, бир кишиге көргөзбөй, тили менен Кумайыктын оозун ачтырып, казысын сордуртуп көп азапты, аракеттерди кылып жатып багат. Мындай аракетинин мээнетти кайтып, Кумайык Манаска, Семетейге, Сейтекке ак кызмат кылат.

Каныкей Манас үчүн эле эмес, кыргыз элинин ынтымагы үчүн кызмат кылат. Манастын өмүрлүк жары катары эле айтылбастан, анын кеңешчиси, сырдашы да болгон. Манас Каныкейдин айтканын

баалаган. Манасты көп ажалдан сактап калган да Каныкей болгон. Ошондой эле Чоң казатка аттанган жоокерлердин күлазыгын, кийимин, дары-дармегин Каныкей даярдаган. Каныкей бир эле Манастын кийимин даярдабастан, нөкөр кыз-келиндери менен бирге кырк жигиттин, жоокерлердин кийимин даярдаган. Ал абдан билимдүү, табиятта адамдын ден соолугуна пайда алып келе турган чөптөрдү ажырата билген касиетке ээ эле. Канча мээнет менен “эбеп”, “себеп” дарыларды жасаткан. Дары-дармектен башка жоо-жарактын жүктөлгөнүн да Каныкейден Манас сураган:

“Бадыша Манас тагынан
 Бастырып чыкты салкайып.
 Жоо-жарактын баарысын
 Каныкейден кан Манас,
 Сурап турду заңкайып.
 Катын, - деп айткан оңбосун,
 Муну катын дегендер
 Эгерим эки болбосун!
 Жай-жарактын баарысын
 Жайлап жүргөн эмеспи.
 Атышка киер кийимди
 Камдап жүргөн эмеспи.
 Кан Манастын Аколпок
 Тиштеп жатып Каныкей
 Кашка тиши жоюлган,
 Тиктеп жатып Аколпок
 Кара көзү оюлган.
 Кокон менен Ташкенге
 Колу жетип турганда,
 Алты шаар, Самаркан
 Алы жетип турганда,
 Анжыянды чалдырган,
 Ак була жибек алдырган,
 Курч темирден өгөндү
 Устадан жыйып алдырган,
 Арасына салдырган.
 Чындап жасап, көп койгон:
 “Алтымыш кытай, миң калдай
 Атыша чыга келгенде
 Ок өтпөсүн”-деп койгон.
 Он эки бөлүп толгогон,
 Ак олпокту Каныкей
 Он эки жылда оңдогон” [3, 562-б.].

Манас үчүн Каныкей ок өтпөс тонду он эки жыл жасаган. Манастын ар бир көз карашынан эле анын эмне ойлоп, эмнеге кабатыр экенин сезген. Бир эле ак олпокту жасабастан, балбан күрөшкө кие турган кандагай шымды да кырк кызы менен тиккен. Ал кандагай шымды Манас кийсин деген ниет менен жасайт, бирок кары Көкөтөйдүн ашында Кошой абам күрөшкө түшүп кийип калабы деп ичинен беш сөөмгө чоңойгудай кылып узчулук

менен кынтык кетирбестен даярдайт. Каныкей сезгендей эле Көкөтөйдүн ашында Жолой дөөгө каршы эч ким даабай койгондо кыргыздын намысы үчүн Кошой карыя каршы чыккан. Бирок бул күрөшкө чыгыш үчүн атайын кандагай шым талап кылынат. Каныкей алдын ала сезе билген касиети менен шымды даярдайт. Кандагай шым табылып, Кошой карыяга туура келбей, батпай калганда, Манастын ачуусу келип, аз жерден Каныкейге камчысы менен тили тие жаздайт. Акылмандык кылып Кошой баба Манаска шым батпай калды деп айтпай, адегенде “Каныкей эстүү жан эле батпай турган себебин издегиле”, – дейт. Ошондо Каныкей ичинен сөгүлө турган жери бар экенин билдирет. Анткени шым Манас үчүн даярдалган. Кошой абам кийип калабы деп, аны да ойлоп ичинен сөгүлө турган жерди билгизбей каптап коёт. Кандагай шымдын катылган тигиши сөгүлгөндө дал эле Кошой баба үчүн тигилгенсип чапчак болуп, багалекке багелек белине бел туура түшөт. Мына ошол жерде Кошойдун даанышмандыгы, кокус шым туура келбей калса, Манастын ачуусу чукул эле Каныкейге тили тийип калбасын деп ойлойт. Кокус тили тийип калса, тилинде мөөрү, көзүндө калы, каргаса каргышы кайтпаган касиети бар экенин эскертет. Кошой Каныкейге ыраазы болуп “оомийин” деп бата бергенде, ашка келген жалпы эл бата берет. Кошойдун батасы жөн кетпей, Каныкей Семетейди төрөйт. Ошондуктан Семетей эпосто “батадан бүткөн бала” деп айтылат. Бата болгондо да кыргызга тишин кайрап, колунан келсе басып алсак деген душмандар да Кошой менен кошо алакан жайып бата тилейт.

Манас Чоң казатка аттанып, Тал-Чокуда Бөлөкбай уста жасаган дүрбүнү колго алып Таласты карайт. Таласта Манастын жогун пайдаланган Абыке, Көбөш, алты арам элге, малга ээ болуп калганын көрөт. Манас Бээжинден аман кайтпайт деп өз билгендерин кылып карапайым калкка салыктын ар кандай түрлөрүн салып, өздөрү султан болуп калышканын байкайт. Манастын топтогон байлыгына кол салып, баш ийбегенин сабашат. Мына ошондой иштерге нааразы болгон Каныкей колуна курал алып, Манастын талоонго түшкөн байлыгын ордуна койдуруп, качкандардын алдын тосуп, катын болсо да, Таласка ээлик кылганын көрүп ыраазы болот. Ошондо Каныкейдин канча жолу аны ажалдан алып калганын эстейт. Көзкамандар алдап Манастын ич койнуна кирип, калп эле бир

тууган болуп алгандан кийин аны уулап, эс-учун жоготуп калганда, Манастын башын кесип кетерде, Каныкей куткарып калат. Эч бир жанга билгизбей чала жан болгон Манасты дарылап, кайра өз калыбына келтирет. Манас Каныкейге ыраазы болгон. Аны менен тагдыры бир болуп, турмуш өткөргөнүнө кудайга ыраакмат кылган. Бирок кокус көзү өтүп кетсе, кежиге чачы чөп эле, мен өлгөндөн кийин шору кайнап, күн көрөрү тайкы эле деп кейийт.

Каныкей дилинде согушту жек көрөт. Согуш дегенде безилдеп, Манасты ал жолдон алыс кылгысы келет. Бирок эпостогу жоокерчилик заманда согушсуз турмуш өткөрүү мүмкүн эмес эле. Манас катылгандын катыгын бербесе, ээн баш талаа душмандары элди бөлүп, улуттугун жоготуп, тилинен, дининен ажыратат. Чоң казаттан Манас Бээжинди алып, алты ай сурак жүргүзгөндө, Каныкей безилдеп кат жөнөтөт. Катта “Бээжинди билди дегиче мээнетти билесиң, жакын адамдарыңан ажырайсың, тезирээк кайт”, – деген аруу тилегин билдирет. Бирок Манас ошончо Бээжинди билип жатып Каныкейдин тызылдоосуна көңүл бурбайт. Акыр аягы эпостун казаттын финалы Сыргактын, Алманбеттин, Чубактын жана башка баатырлардын өлүмү менен аяктайт. Манас алган жаратынан улам Таласка кайтып келгенден кийин өлөт. Каныкейдин кайраты, акылы аялзатынын чыдамкайлыгын, кандай күн болбосун тагдырга баш ийип, жашоо үчүн үмүт үзбөй, келечек муун үчүн кандай кыйынчылык болсо, аны көтөрүп, келечек үчүн белин бекем бууган, жакшылыктын символу катары өз жолун улоого күч берет.

Колдонулган адабияттар

1. Байгазиев С. Улуу “Манас” эпопеясы-дүйнөлүк көркөм маданияттын өчпөс жылдызы. –Бишкек, 2016.
2. Бегалиев С. О поэтике эпоса “Манас”. – Бишкек, 2024.
3. Манас. Саякбай Каралаевдин вариантында. – Бишкек, 2010.
4. Толубаева Ч.Д., & Жумашова, Н.А. Отражение морально-нравственных проблем в эпосе «Манас» // Вестник науки и образования, 2020, 1(25), с. 25-29.
5. Толубаева Ч.Д., Исакова А. “Манас” эпосундагы кырк-жигиттин портретинин көркөм эстетикалык мааниси // Вестник МУК, 2022, №2 (46).
6. Толубаева Ч.Д. Манас эпосундагы образдар системасы аркылуу жаштарды мекенчилдикке жана адеп-ахлактуулукка тарбиялоо // Вестник Исык-Кульского университета, 2022, №53.

Рецензент: филол.и.к., доцент Кадыркулова Ү.К.